

Здравко М. Делетић¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет у Косовској Митровици

ИСТОРИЈСКА СВЕСТ: ФОРМИРАЊЕ И ДЕЛОВАЊЕ

Сажетак: У раду се расправља о суштини и начину формирања историјске свести. Прави се разлика између историјске свести и народног памћења. Указује се на улогу историјске науке, наставе историје, цркве, породице, медија и других фактора у формирању историјске свести. Говори се о вишеструком деловању и начинима употребе историјске свести. Рад је писан на основу изучавања релевантне литературе и дугогодишњег истраживачког и наставничког искуства аутора.

Кључне речи: историја, историјска свест, настава историје, употреба историје

Историјска свест је прича о идентитету, о живљењу и трајању. Памти се и тумачи оно што је актуелно за породицу, заједницу (колектив) или народ који прича о прошлости. Свест о прошлости племена и народа, као и прошлости уопште, присутна је од најраније прошлости и показује се као важна за појединца и његову заједницу. Свест о прошлости је свест о пореклу, идентитету и припадности. Бројни подаци о култовима предака, митови и епови сведоче да је свест о прошлости била негована и пре појаве писмености. Усмена и писана традиција сачувала је до данас бројне примере.

Историјска свест постоји као приватна (појединачна или породична), групна (племенска, у институцијама), као друштвена (класе, странке, религије) и државна (свест о народу и држави). Посебан слој чини научна свест, која већини није позната, мада и када јесте не узима се као идеја водиља. Ове свести су често помешане, али не увек сагласне или у истом смеру активне. Може се рећи да су то слојеви или облици историјске свести (о истој прошлости постоје различито мотивисани и чињенично засновани садржаји свести), која је друштвено условљена и променљива. Може се у смислу истинитости и вредности које друштво придаје битно разликовати од историјске стварности.

„Оно што неко доба сматра да је вредно истаћи у прошлости може веома лако да буде сасвим другачије од онога што су претходна доба сматрала вредним истицања“ (Тош и Ланг, 2008: 220).

¹ zdeletic@yahoo.com

За дефиницију историјске свести није од значаја објективност или истинитост. Суштина је да је то оно што појединац, заједница (група), народ мисли о себи у времену и простору, оно у шта верује, како прича или пише о својим коренима и трајању. Таква свест је опште прихваћена, има смисао, постоје механизми којима се правда и одржава (народно памћење је део тога). У историјској свести мешају се традиција, легенде, истина, заблуде и лажи, предрасуде, жеље, потребе, интереси, очекивања.

Друштво своју историјску свест манифестује на највишем нивоу кроз историјску науку, она је одраз општег и институционалног интересовања за историју – прошлост. При томе, није увек битна истинитост представа о историји, већ чињеница да се хоће на основу свести о трајању и сведочења о прошлости одредити место у садашњости, из чега следе и нека права и друштвени ранг.² Друштво често очекује, некад и захтева тумачење прошлости које је применљиво на садашњост, на основу којег се могу правдати савремена дешавања или се заснивати очекивања и доносити одлуке у вези с будућношћу.

Историјска свест је друштвено вишеструко условљена. Начином обликовања, својим садржајем и начином деловања припада појединцу, окупљањем појединаца у колективе заједници (племену, народу, држави). Некад свест о прошлости добија посебно на значају, без обзира на то колико је рационална и објективна. Од антике се у разним приликама може чути изрека: „Историја је учитељица живота“.³ Тиме се хоће рећи да се на искуствима предака и знању о њима могу стицати поуке корисне за боље сналажење у садашњости и пројекцију будућности, мада се могу наћи примери који истинитост изреке доводе у питање. „Реч је о уверењу да знање и представе о историји делују као искуство, као опште искуство људи кроз векове, као историјско искуство“ (Митровић, 1972: 219), односно „историја надањује и васпитава на светлим узорима и лошим примерима“ (Петрановић, 1997: 144). То је могуће кад се на основу примера из прошлости граде типови вредног и мање вредног, доброг и лошег, херојског и кукавичког, који се користе као васпитни примери, узорци, служе за мотивацију и подстицај.

Знања о прошлости део су друштвене свести, у ширем контексту културна су баштина времена у којем постоје или се стварају. Опште је прихваћено мишљење да је историја наука чија су сазнања корисна за појединца и друштво, односно да је знање о прошлости поучно и корисно. Ако ништа друго, ово „приповедно присвајање историје као дела нас самих“ (Кока, 1994, 12) занимљиво је сећање на корене од којих потичемо. При томе, пракса је везана за интересе и потребе одређене групе и њене пројекте.

² „Историчари објашњавају прошлост у односу на данашње горуће теме и питања“ (Тош и Ланг, 2008: 51). Међутим, „битне теме наше садашњости треба да одреде питања, а не одговоре, која ћемо тражити и поставити прошлости“ (Тош и Ланг, 2008: 77).

³ Ова се изрека приписује Цицерону. Историја је „сведок времена, светло истине, живот успомена, учитељица живота ...“.

Људи се историјом баве на разне начине толико дуго да је то постала лична и колективна потреба; бављење историјом постало је део опште културе савременог људског друштва.⁴

Историјска свест је значајан састојак друштвене свести и делује у друштвеном и политичком животу у више праваца, то је разлог посебног интересовања владајућих структура и извор њихове потребе да контролишу историјску науку и наставу историје као масовни облик употребе резултата историографије и утицаја на обликовање историјске свести великог броја ученика и да њима манипулишу.

Историјска свест је облик сећања на човекову прошлост, свест о прошлости и њеном трајању до садашњице. Као таква не може избећи механизме вредновања, праћене често страстима и интересима.

„Мислећи о трајању, човек употребљава појмове које узима као одређене иако су они релативни. Ти појмови као апстракције сигурно упрошћавају слику света, али они истовремено служе за вршење избора и за сређивање искустава и сазнања, чине да се гради систем гледишта“ (Хелер, 1984: 13).

На актуелну друштвену и историјску свест, као њен састојак, могу утицати и представе о будућности која се замишља или жели. „Свако историјско истраживање садржи у себи одређену меру размишљања у данашњим категоријама“ (Тош и Ланг, 2008: 222). У овом случају се у историјску свест уносе представе или тумачења за која се претпоставља да су корисна у пракси или за пројектовану будућност. При томе одлучују интереси, зато надлежне институције и органи на нивоу државе планирају и врше идеолошко подешавање историјске свести у служби планираног циља. Највећи број становника усваја актуелну историјску свест као историјску категорију, као нешто што постоји и треба бити уважено.

„Историјска свест је идеолошки феномен, колективнопсихолошка је чињеница заједнице. Човекова је, али је за човека такође и дата, постојећа, умногоне независна. С њом се појединач суочава као са датим“ (Митровић, 1991: 179).

У основи историјске свести могу се разликовати две психолошке компоненте: *емоције* и *разум*. Историја је по природи материја која изазива осећања, вредновања и опредељивања за и против неке личности или догађаја, стога је историјска свест у основи увек испуњена емоцијама. Осим тога, прошлост је невидљива, она се мора доживети кроз замишљање и причу, то само по себи даје могућности за измишљање и различито доживљавање тога што прича нуди. Зато треба разликовати емоције као саставни део историјске свести и емоције као подлогу и аргументацију на којој се свест формира.

4 „Сва друштва поседују колективно памћење, складиште искустава из којег се црпе осећање идентитета и смера кретања“ (Тош и Ланг, 2008: 22).

„Узбудљиви догађаји, по правилу емоционално обојени, увиру у историјску свест, а преко ње постају део друштвене свести. Инфлација емоционалних садржаја је нарочито јака у друштвеним срединама где се очувао култ племена, братства и славних кућа, које су могле избројати многе јунаке у дубинама прошлости, барјактаре, попове, а у потоње време интелектуалце, офицере, запажене политичаре и бирократе. Друштва традиционално окована не успевају да се одупру притиску свести испуњене и тачним и нетачним подацима, увеличаним улогама личности и размерама догађаја, која се у имагинативној форми све више распростиру и у машти нарастају. Рационална свест тешко може овладати у друштвима притиснутим усменом причом и предањем“ (Петрановић, 1997: 229).

Свест формирана на емоцијама је више тврђење него знање, за њу нису неопходне чињенице или поуздана знања, она радије замишља оно што жели, она не прихвата сумњу и могућност другачијег објашњења. Радо бива неисторична; она је оно што субјект хоће да мисли о прошлости, због тога није заснована на размишљању, не тражи узроке и доказе јер има за циљ да задовољи хтење (потребу) за таквим мишљењем. Свест заснована на емоцијама није неутрална, она је или позитивно усмерена према ономе што субјект прихвата или негативно усмерена према ономе што не прихвата. Ова врста свести не жели алтернативе.

На другој страни, свест заснована на разуму ослања се на знања, испитује повезаност и условљеност догађаја, вредносно је објективнија и мање ангажована. Оваква свест није саздана од тврдњи, већ од сазнања о чињеницама. Свест заснована на разуму дозвољава сумњу у оно што тврди, тражи доказе за и против, нема унапред одређен закључак, прихвата алтернативе и могућност промене. Није реч о замишљању или измишљању историје, већ о сазнавању историје на основу извора, теорије сазнања и метода истраживања.

Одлике рационалне историјске свести су: историчност (кретање и развојност, различитост), схватање о узрочно последичној повезаности догађања, сазнање о сложености друштвеног времена и развитака, целовитост, окренутост човеку, отвореност за нова сазнања. Као одлике разумског могу се навести: тежи се проучавању историје у њеној разноврсности; стварност се подразумева као сплет узрочно последичне повезаности и вишеструких утицаја, посматра се у континуитету кретања и мењања; сазнање историје тежи целовитости и упознавању историје у општим размерама; човек се узима као основни чинилац историјских појава и догађања; присутна је отвореност за нова знања, идеје и путеве долажења до истине; тежи се усавршавању знања и путева сазнања.

У пракси нису чисти облици заснивања историјске свести, разумско и емотивно се често прожимају и боре за превласт. Осим историјске свести постоји и мишљење о историји. Може се рећи да је оно процес кроз који се изграђује свест.

„Сачињавају га разумевања и тумачења, а улога му је да служи, с једне стране, провери, промени и допуни, а с друге стране, сређивању, повезивању и разврставању представа, такође и њиховом стварању и разумевању, коначно претварању у *знања*“ (Митровић, 1991: 101).

Историјска свест, мишљење о историји, историјско памћење и усмена историја нису исто. Не треба изједначавати друштвено памћење и историјску свест, друштвено памћење је у домену традиције. Јер: „Памћење је мешавина реторике, чињеница и осмишљавања“ (Куљић, 2006: 230). Поштовање традиције почива на уверењу да су узори из прошлости добри и за поступање у садашњици. Традиција се воли и тражи оданост, опире се промени, иако су процеси и промене учинили да је она често у нескладу са условима у којима је настала. Традиција која велича користи се у стварању националног идентитета, што може да пређе у неутемељени и екстремни национализам.

Неретко истрајавање на традицији даје лоше ефекте, поштовање традиције често доводи до носталгичног гледања у прошлост. У оптимистичној варијанти традиција памти успехе и напредак, али и губитак у прошлости користи се као интегративни подстицај, тражи се лојалност са жртвама предака. Ове моменте користе владајући режими за концептуализацију и осмишљавање прошлости помоћу места сећања, датума, јубилеја, комеморација, стратишта, подсећања на жртве итд. Историјска наука функционише као коректор друштвеног памћења, мада често није лишена прорачуна у односу на практичну применљивост објашњења и тумачења које нуди.

ОБЛИКОВАЊЕ ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

О начинима формирања и деловању историјске свести може се опширно расправљати, то је сложена и изазовна тема. Поред више појединачних радова, на ту тему постоје и зборници радова са стручних и научних скупова.

Андреј Митровић (1991: 16–20) мисли да историјску свест одређују три чиниоца: 1) *степен развијености друштва*, који обликује стварне околности и одређује основу друштвеног живота (то често није видљиво); 2) *догађања* чија је срж у политичким проблемима, то такође одређује животне околности и често је видљиво кроз непосредни утицај на људе; и 3) *култура*, што подразумева духовно стваралаштво, у чему историографија има значајно место (на квалитет историјске свести утиче степен развијености и самосталности историјске науке).

Утицаји друштвених фактора (политика, органи власти, институције итд.) на уобличавање историјске свести генерално се могу свести на две групе. Једну чини тежња да се, без обзира на знања и чињенице, историја приказује како је некеме корисно, то је „хтење

тврдити“. Основ је политизације и идеологизације историје, њеног претварања у догму, која деформише историјску и друштвену свест. Таква се свест у суштини намеће, може се прихватати у условима политички и културно неразвијеног друштва и у кризним ситуацијама.

Службена и пројектована историја садржи неисторично увеличане датуме, режирана места сећања, заслужне групе и појединце, али и доста празнина, плански умањених, потиснутих у заборав па и сатанизованих историјских садржаја. Игнорисање и планирани заборав су начини идеологизације и пројектовања историје. У кризним ситуацијама „забрањена историја“ добија на значају; у случају радикалних промена ти садржаји постају нови симболи и митови. Да би учврстио планирану историју, режим мора да нађе или измисли непријатеље, жртве и целате или да понуди нову перспективу. То се најлакше „продаје“ народу упаковано у националне и верске интересе, обећања и високе циљеве у будућности, нарочито ако се може препознати „вечити непријатељ“, против којег је потребна мобилизација.

Другу групу чине друштвени напори да се сазна истина, то је „хтење за знањем“. Ова хтења се реализују кроз разне гране науке, у првом реду кроз историографију и историјску науку, она су предуслов и основ рационалне историјске свести. Ови циљеви доприносе хуманом, културном и сазнајном развоју и напретку друштва.

Историјска свест као општи феномен, део културе и друштвене свести, формира се посредством више утицаја, друштвено признатих и организованих, научних и ваннаучних али и спонтаних. Међу „уређене“ факторе који имају за циљ формирање историјске свести можемо сврстати: науку, историографију у ширем значењу и наставу историје, док у ваннаучне изворе спадају: породица, црква, институције, политичке странке, државни органи, средства информисања. Електронски медији постали су чудовишта, која неко из мрака храни и користи да залуђују народ, у значајној мери у „окаченим“ документима није тешко открити манипулације, ревидирање историјске слике, реваншизам и шовинизам.

Историјска свест, као саставница друштвене свести, обликована је током историје на више начина.

„Представа о човековим прошлим временима, дакле свест о прошлости, обликовала се на три основна начина:

- а) Маштом и имагинацијом, дакле уз велику слободу у представљању и тумачењу ликова, при употреби чињеница и код описа прилика. У питању је начин који се може лако препознати као књижевни, па су његови плодови књижевна дела: песме, епови, приповетке, романи, драме и сл., с темама из историјске прошлости.
- б) Настојањем да се посредством одговора највишег нивоа општости на основна и најкрупнија питања човекове егзистенције у времену, географском простору и друштву, као и на основу логичких потрага за суштином, створе представе о историји као целини уз наглашавање онога што се сматра да је њена бит и њен смисао. Реч је о филозофирању.

в) Историјска прошлост се настоји уобличити у свест посредством стварања сасвим одређених знања, онда низова, потом и система знања о појединим људима, догађајима, појавама, процесима. Реч је о *историографији*, а она је у својим најбољим остварењима увек блиска научности, зачетак научности и исказ научности“ (Митровић, 1991: 113–114).

Наука није први ни једини, чак се може рећи ни најутицајнији (или бар најпопуларнији) извор историјске свести, али јесте извор најквалитетнијих знања о прошлости, стечених истраживањем прошлости применом научних метода и заснованих на разноврсним сведочанствима о прошлости. Наука као „израз и најважнији облик хтења за знањем“ не задовољава се да открије појаву, она трага за узроком њеног постојања, њеном структуром и деловањем; наука зна разлику између појавног и суштинског. При томе „ми не дефинишемо појаве, већ наше односе према њима, наше проблеме у вези са њима“ (Шушњић, 1999: 20).

Историографија је од настанка један од извора историјске свести, истовремено је њен облик. У домену критичке/рационалне историјске свести историографија је основни фактор. Она

„уобличава најсадржајнији, веома важан и претежан, али не увек и онај рационалан део историјске свести новијег раздобља. Оно што она пружа није лишено премиса, предуслова или тврдњи преузетих из предрасуда и сазданих од емоција. Од тога није поштеђена ни она њена саставница која се зове историјска наука, (...) и надаље делују изузетно снажно многобројне представе које су створене без икаквих ослонаца на знање. Врло често су изведене из ужих интереса, плод су конзервативизма и то по правилу оног најокобелијег, проистекле из уских традиција и ирационалног кова“ (Митровић, 1991: 100).

Историографија у ширем значењу (историјска публицистика) је утицајан извор историјске свести, која у себи садржи примесе истинитог и неистинитог, традиционалног, емотивног, политичког итд. Овај облик бављења прошлосту није нужно некавалитетан, али се због слободнијег приступа проучавању прошлости и саопштавању резултата у целини може посматрати изван науке у ужем смислу. У публицистици има занимљивих и употребљивих остварења или делова појединих радова. Публицистика може бити успешна тиме што повезује писање о прошлости са достигнућима, појмовима и тумачењима других друштвених наука. Популарна је јер се лакше прилагођава интересовањима шире читалачке публике (рад има циљну групу којој је намењен). Публицистика брже од академске науке препознаје актуелност садржаја прошлости, потребу друштва да се о нечему пише на нов начин. У тој актуелности и отворености према садашњини је њена предност да брже задовољи стварно или произведено интересовање за новом историјском причом. То је подстицај науци у ужем смислу, публицистика може да упути изазов науци да се бави друштвено актуелним темама.

„Највећи и најутицајнији део друштвене свести увек су стварала, стварају и вероватно ће стварати ваннаучна изворишта. Она емитују и историјске представе глобално оцртане и упрошћених садржаја, превагу дају емотивном над рационалним, служе се сугестијом, помажу се баналностима, ослањају се на јасну практичну корист у датим околностима, понављају једно исто безброј пута и, најчешће, не уносе свеже допуне. Значајно је запазити лаку прихватљивост ваннаучних представа. Ово најпре зато што за њихово прихватање није потребно неко нарочито предзнање, често ни општа култура. Прилагођене су културном просеку или чак нивоу мање образованих, њиховој радозналости одговарају и могу да је буде, подстичу. Без тешкоћа срастају с већ распрострањеним упрошћеним представама. Успешно се користе неодређеношћу свог исказа и утицајем на емотивност. Због њихове повезаности с групним, локалним и уопште ограниченим интересима, укључив и оне срасле с личном влашћу, а и зато што ничу и из колективноирационалног, брзо их прихватају и снажно проширују носиоци ужих интереса и представници ирационалног мишљења. Понекад се до неке мере служе резултатима историјске науке, а чешће сугерирају да су саме научно сазнање и ово намећу тим више и гласније што то, у ствари, нису ни по чему. Делују посредством усмене и писане речи, а и разноврсног, мада увек особито, сликовног материјала, при чему кич доприноси њиховом утицају у широј публици. Најупрошћенији део ваннаучне историографске публицистике је и њихово оруђе и њихово извориште“ (Митровић, 1991: 251–252).

Ваннаучна историјска свест постоји у окружењу историјске науке, извесним делом и у њој самој, што значи да својеврсност ове науке није у томе да је у грађењу својих резултата потпуно самостална од друштвене свести, као ни од ваннаучне историјске свести, нити у томе да може бити потпуно изолована.

Значајан облик ваннаучне историјске свести саставни је део разноврсних садржаја традиције као облика колективног памћења. Велики утицај традиције у широким масама заснива се на потреби за идентитетом, осећањима према прецима и радозналости (потреби) да се зна како су живели и шта су вредно памћења и сећања учинили.

Посебну функцију историја остварује кроз *наставу историје* у основним и средњим школама (на факултетима је она у функцији научног – стручног образовања). Школски систем је ефикасан канал којим историја утиче на формирање друштвене свести, чији битан састојак је и историјска свест. Настава у школама даје владајућој идеологији могућност употребе историје у намери утицања на формирање историјске свести најширих народних маса (сви у младости уче школу). У тој функцији настава омогућава идеологизацију историје и манипулацију на нивоу система, у режији режима или владајућих

странака као носилаца идеологије власти. То је легализација идеологизације кроз избор и начин интерпретације историјских садржаја.

У друштвима оптерећеним политиком у историјској свести је јако изражен слој идеологије и политике (Шушњић, 1999). Томе доприноси и историографија (нарочито ваннаучна), која бира теме и тумачења по вољи политике, јер ту налази простор за свој успон, док настава историје бива средство помоћу којег се од политике одабрани садржаји подобне историографије нуде ученицима као готова знања и обавезна тумачења.

У настави је емотивна компонента подлога на којој се остварују васпитни задаци, разумска компонента би требало да буде средство помоћу којег се свест формира као критичка и рационална. Нажалост, пракса је другачија; школска историја није увек хтеће за знањем и објашњењем историје. У настави често долази до изражаја хтеће за тврдњама, то се прикрива васпитним потребама. Настава историје је државни и политички пројекат, у школама се учи службена историја, органи и институције власти бирају садржаје и одобравају уџбенике.

Кад се говори о историјској свести ученика, односно задатку наставе историје да формира њихову историјску свест, треба узети у обзир педагошку страну овог питања, која долази од чињенице да је настава педагошки процес, у исто време психолошке основе формирања свести, ставова, идеала или моралних начела ученика. На другој страни, треба имати у виду друштвено-политички карактер школе и наставе историје, хтеће и потребу школских власти и политике да кроз школску историју усмеравају формирање свести ученика, да делују са намером формирања друштвено или национално пожељне историјске свести. У овој намери су корени политизације и идеологизације наставе историје, што се у највећем делу остварује на штету научности и историчности избора наставних садржаја и начина тумачења. То је тешко избећи, јер у позадини наставе историје увек стоји кроз задатке наставе исказана намера актуелне власти да употреби историју у васпитне сврхе.⁵

Историјска свест формирана кроз наставу историје треба да садржи целовиту слику прошлости и садашњости човечанства, односно свест о трајању човековог света и властитој припадности том свету, свест о себи – нама као делу човечанства у развоју и трајању. Тако је на нивоу програмске документације и педагошких начела; у пракси је често другачије. Увек је пресудна нека садашњица, јер садашњица свест прихвата, одржава и преноси, чини од ње друштвену појаву која траје, која спаја прошлу, садашњу и будућу генерацију.

Има разлога да се каже да је историјска свест која се формира посредством школског система ученицима наметнута и у значајној мери догматска. Учење историје и избор садржаја није учеников избор, он се не пита хоће ли или неће историју у свом програму; неко други је претпоставио да је ученику историја потребна и који су то садржаји који су му најкориснији. Историја се предаје у форми истина које треба усвојити и знати, а не у форми садржаја о којима се може

⁵ Истраживањем наставе историје у прошлости то се може показати. Види: Делетић, 1995.

размишљати и разговарати. Ученици уче по истим програмима, из истих уџбеника и приручника, уз примену истих наставних средстава. У настави се ученицима не нуде алтернативе, сумње, докази, полемике. Наставници у школи не упознају ученике са садржајима кроз дијалог са историјом, они ученицима „предају“ историју кроз мање или више осмишљен монолог о историји. Настава одабрани део прошлости (наставне садржаје) проглашава за целину, историја је изложена у форми готових и коначних знања, која се нуде свима на исти начин. Ако се још нађе наставник који не дозвољава иницијативу ученика, који инсистира на запамћивању, а не на разумевању, онда историја постаје збир досадних чињеница, а не предмет који треба ученицима да помогне да схвате своје друштво, његове цивилизацијске вредности, достигнућа и посрнућа (детаљније: Делетић, 2012: 9–22).

Наставници треба да имају у виду да они нису једини извор знања и тумачења историје. Упоредо са школском историјом постоји више ваншколских тумачења историје, која су друштвено условљена, имају различиту мотивацију и начине деловања. Она су доступна ученицима на више начина. Ваннаучна историјска свест постоји у окружењу ученика, она делује на њега, његову породицу, другове. Кад се узме у обзир да ваннаучна свест у спрези са идеологијом утиче и на писце уџбеника и наставнике, онда се долази до закључка да је школска историја заснована на науци тек делом учесник у формирању историјске свести ученика. Истина, једино је тај облик нормиран, планиран и подржан од друштва (тачније од власти и политике која врши власт).

У настави се сусрет са ваншколском историјом одвија у два правца. Прво, наставници су дужни да прате како на ученике делује ваншколско усвајање историје и да исправљају тако стечене нерационалне састојке историјске свести ученика. На другој страни, треба да знају да ученици преко ваншколских извора, пре свега кроз стручну и научну литературу, могу да препознају идеолошке наслаге наставе и да пруже отпор њиховом усвајању.

Породица је средина у којој деца упознају природу и друштво кроз процес сазревања, васпитања и образовања које се одвија у породици, у школи и кроз деловање животне средине. У породици се ради о учењу током одрастања, о генерацијском преношењу знања, вештина и навика које су потребне или корисне за будући живот.⁶ Део сазнања која деца стекну у породици су и знања о прошлости, пре свега о прошлости породице, братства, племена, завичаја. Тај облик упознавања прошлости називамо традицијом.

Током детињства и ране младости породица је посредник између деце и друштва. Породица је база социјализације личности и постављања основа моралног васпитања у детињству и младости. Са процесом одрастања млади постају способнији да разумевају околину и друштво, да сами уче, да бирају шта ће учити и како ће се према понуђеним знањима поставити. Млади брзо уче, склони су проме-

6 „Историја је прогрес који се остварује преношењем усвојених вештина са генерације на генерацију“ (Кар, 2001: 82).

нама и прихватању спољњих утицаја. То зна да буде извор „сукоба генерација“, неслагања између друштвене свести младих и њихових родитеља, који су формирану у ранијим друштвеним и историјским околностима, имају другачије животну искуство, систем вредности и погледе на живот.

Овај облик преношења знања о прошлости заснива се на упознавању и чувању традиције, што значи да се ради о групној свести која је испуњена емоцијама, сећањима, романтиком, речју, у питању је ваннаучна свест (не нужно и нетачна). Утицаји породице на историјску свест нису систематични и стручни. У питању је спорадично причање о прошлости. Зато је тако стечена свест оскудна и локализована, парцијална, несистематична, непоуздана. Утицај породице слаби са процесом одрастања, бива потиснут моћнијим спољњим факторима утицаја на формирање личности.⁷

Црква је некад била моћан васпитни фактор, у социјалистичким земљама била је потиснута, по паду социјализма је њен утицај делимично обновљен. Црква (верске заједнице) се бави историјом религије и црквене организације, животима и делима истакнутих појединаца (светаца, теолога, свештеника, владара наклоњених цркви). Због значајне улоге у развоју друштва, народа и држава, нарочито због улоге коју је имала у очувању националног идентитета српског народа црква полаже права да учествује у друштвеним и политичким пословима.

Црквена верзија историје је конзервативна, радо загледана у прошлост, у преживеле друштвене односе и системе вредновања; на то обавезују догме и канони. У аргументацијама се претежно користи традиција, позива се на религиозно учење и божанску вољу, ретко на историјску грађу, која и кад се користи није подвргнута научној методологији. При томе се може препознати да се радо користе национални митови из прошлости и инсистира на идеализованим националним осећањима, при чему се национални опстанак везује за верску оданост. Религиозно учење о божанском пореклу и улози Бога је у сукобу са научним учењем о развоју, кретању, борби супротности, материјалним и друштвеним факторима развоја друштва.

Цркве и верске заједнице говоре о својој вери све најбоље, док се код других вера не види ништа добро, и само припадање другости се оспорава. Због тога је црквена верзија историјске свести пристрасна, искључива, нетолерантна према могућности другачијег тумачења. Нетолерантност међу религијама, што је уско везано са политичким и економским интересима, била је кроз историју разлог крвавих сукоба, верских ратова, прогона и злочина. Сведоци смо да се то поновило у процесу разбијања Југославије и савременим генерацијама.

И политичари радо манипулишу повезивањем верских и националних осећања са интересима актуелне политике, то је још један разлог искривљивања и непотпуности историјске свести. У пракси, политичари мало знају историју, а много хоће да добију њеном употребом.

⁷ О ваннаучним и ваншколским утицајима на обликовање историјске свести у: Станковић, 1988: 70–82.

Средства информисања моћан су фактор утицаја на укупну свест становништва, добрим делом и на историјску свест (Лакић, 1994; Делетић, 1994; Делетић, 1997). *Штампа* има значајан утицај кроз објављивање фелтона, историјских фотографија, извештаја, политичких информација, коментара, изјава утицајних појединаца, некад и кроз карикатуру и друга изражајна средства у којима се могу наћи историјски садржаји. Електронски медији, нарочито *телевизија*, моћно су оруђе за циљано информисање јавности, користе се и за пласирање информација о историји.

Интернет је светски канал за пласирање разних информација и тумачења, све више и историјских. При коришћењу садржаја са разних сајтова треба разликовати шта је историјски документ (изворни материјал, прво објављивање), шта су научни радови у форми електронског издања и огромну количину слободних и нерцензираних садржаја. Информативни прилози (новине) на разним сајтовима имају посебан статус, то је специфична врста документа.

Интересовање електронских и штампаних медија за историјске садржаје зависи од друштвених и политичких интересовања за историјске теме. Повећано је у време друштвених и политичких криза. При томе се радо у прошлости траже кривци за политичке и економске проблеме, налазе се докази за права на којима се инсистира, траже се докази за оно што се нуди, препознају се пријатељи и маркирају непријатељи. Општа је одлика историје у медијима да она, као и текуће информације, одражава друштвену и политичку климу тренутка у којем се нуди и уређивачку политику медија који преноси садржај. Историјски утицаји преко медија су парцијални, често ненаучни, идеологизовани и политизовани. Међутим, значајни су због широке доступности, брзине деловања, актуелности и начина тумачења садржаја.

Може се запазити да се историјом у медијима претежно баве неисторичари, да се не показује изворна основа, да методологија излагања и аргументације нема научну утемељеност. Све је подређено успеху пласиране верзије и наметању онога што се нуди. Излагање историје путем медија фактографски и логички често је проблематично, али је због једноставног речника лако разумљиво. Простор за то оставља и конзервативна наука, која историју често излаже неприступачним стилем, језиком, појмовним и вредносним апаратом који одбија недовољно обавештено и читалачки необразовано становништво.

Медијска историја се код необавештеног становништва радо прима: третирање историје планирано је према претпостављеном интересовању становништва, режија уме уверљиво да упакује понуђену верзију, да то покрије ауторитетима говорника, вешто одабраним снимцима и наменски написаним тумачењима и коментарима. Медијска историја рачуна на осећања и интересе становништва, а не на научну утемељеност, бољу обавештеност и проверене културне вредности.

Књижевност, кроз неговање епске поезије, историјску причу, роман, драму, садржи уметничку интерпретацију прошлости и може деловати на изградњу популарне свести. Сличну функцију могу да имају и *уметности*: сликарство, скулптура, позориште, филм.

Не треба изгубити из вида да *остаци* прошлости присуством у свакодневици спонтано делују на свест људи о прошлости. Ту се мисли на остатке насеља или објеката, нарочито цркава и манастира са сачуваним фрескама, иконама, књигама, затим на уметничка дела (скулптуре, цртежи, слике), нарочито она која представљају историјске ликове или радњу, сачуване фотографије и покретне слике као аутентични документ итд. Ови остаци делују неприметно, али и планирано када се њима намерно служимо ради подсећања на прошлост: изложбе, излети, посете музејима, одржавање јавних скупова и обележавање јубилеја на историјским местима (објектима). Јубилеји и комеморације, јавни споменици су облици неговања монументалне и пожељне историје (Куљић, 2006).

Јавни наступи значајних личности из реда политичара, бораца или научника који у друштву заокупљају пажњу, у првом реду као стварни или режирани противници режима (дисиденти), често садрже тумачење историје и могу бити прихваћени од неупућених грађана, тим пре ако се незадовољство које исказују према некој политици поклапа са таквим расположењем појединаца. Таква тумачења могу бити пристрасна, нарочито кад се чују од људи који су некад били активни учесници и пропагатори тога што критикују кад дођу у сукоб са саучесницима или изгубе привилегије. Истакнути појединци често делују утицајем примера, некад и личне харизме, на осећања грађана док се не обраћа нарочита пажња на објективност тумачења и не траже се докази (верује се човеку). Овакви наступи обично делују у ситуацијама друштвених (политичких) поремећаја, у стабилним приликама остају на нивоу личног незадовољства или пригодног наступа.

ДЕЛОВАЊЕ И УПОТРЕБА ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

Савремено друштво знањима о историји прилази са свешћу о вишеструкој могућности њихове употребе. Због тога се често свесно и несвесно врши подређивање науке надциљевима које одређују политика и идеологија, у основи са мотивом добијања или задржавања власти и моћи. То се народу потура као мотив одбране националних, некад верских или класних интереса.

Основна функција знања о прошлости може се свести на формирање *историјске свести*, која је значајан део укупне друштвене свести појединаца, заједница, народа и држава. Поред тога што је општа културна вредност, она је и неопходна социјална потреба. За знањем о прошлости се трага, оно се чува и преноси на поколења. Знања и представе о историји уколико доиста говоре о стварности, уколико су заиста то за шта се представљају, делатни су као чиниоци културе, обogaћују духовни колективни и појединачни живот и, по правилу, утичу на потпуније схватање друштвене стварности. Отуда дуготрајност изреке о „учитељици живота“. Проблем је што је учитељица најчешће сиромашна, усамљена и незаштићена од локалних насилника.

А. Митровић (1991: 21) разликује пет основних врста друштвене улоге историјске свести: а) *поучну*, када се жели искористити за стварање закључака, гледишта и искустава корисних за сналажење у животу; б) *самоодређујућу*, када се употребљава у изградњи представа о себи, и представа о другима; в) *идеолошку*, када је саставница схватања света или извор аргументације за очување, промену или рушење присутних духовних вредности односно друштвених структура; г) *политичку*, када је извориште образложења у корист или против предузимања активности, пре свега политичке (то је блиско повезано са идеолошком улогом); д) *културну*, када подстиче и пружа садржаје стваралаштва у уметности, наукама и уже узето у друштвеном животу.

Циљеви неговања историјске свести могу се карактерисати као *хумани*, јер она је сазнање о човеку, порука о човеку и његовом друштвеном трајању, затим као *културни*, јер је то свест о стваралаштву човека као друштвеног бића, и *сазнајни*, јер она садржи знања о човековој цивилизацији. Разуме се, у прошлости није све било развитак, напредак и хуманост. И знање о нехуманом и рушилачком у прошлости, нарочито у оквиру свог народа или државе, мора бити саставни део целовите и рационалне историјске свести. Историја се фалсификује ако се занемаре разарања, злочини или цивилизацијска и демократска посрнућа свог, а не само супарничких народа. Митска, романтичарска и ирационална свест то не прихвата.

Представе о прошлости могу се употребити у корисне и развојне сврхе: васпитање у духу патриотизма, националних достигнућа, хуманости, универзалних људских и стваралачких вредности и слобода. Нажалост, могу се и злоупотребљавати, користити се за идеолошки и политички мотивисане циљеве у интересу политике, идеологије или режима на власти. Историја нуди примере како су се такве манипулације народима уз помоћ историјске свести на крају завршиле лоше по те народе.

А. Митровић, говорећи о *облицима примене историјске свести*, каже:

„Користи се: а) у сазнајне сврхе, тј. за даље проучавање и сазнавање друштва и историје; б) у изградњи културе, што уз сазнајну подразумева хуману вредност, јер посредством представе и знања негује успомену на људе, њихов живот и услове живота у прошлости; в) у изградњи, поткрепљивању и доказивању идеологија, за појачавање њиховог утицаја и за повећавање њихове жилавости у политичким и идејним борбама; г) у изградњи политичких теорија; д) у политици, унутрашњој и спољњој, дакле у политичкој пракси уколико се води рачуна о чиниоцима, чињеницама и одликама нечије историје ради одређивања метода и путева деловања; е) у васпитању у коме се и посредством историјских примера некад усмерава, некад натура, одређени поглед на свет или идеолошко опредељивање, такође утиче на подстицање амбиција и на изградњу карактера личности; е) у поуци и инспирацији појединаца, друштвених група и читавих

народа како да се држе и шта да предузимају у свом животу и у посебним историјским тренуцима (акције, криза итд.); ж) у надахњивању уметничких дела; з) у стварању војних доктрина и усавршавању вештина ратовања; и) у доказивању легитимности владања, поседовања, путовања и постојања и поступања; ј) у истицању и доказивању престижа; к) у задовољавању потреба појединца и групе да знају нешто о својим прецима (потреба која се јавља из практичних и емотивних разлога) итд.“ (Митровић, 1991: 75).

Функције историјског сазнања, тј. историјске науке и наставе историје за друштво и појединца Ј. Кока разматра у више праваца. Поред потенцијалне користи за појединца, резултати историјске науке имају и шири (практични) друштвени значај. Историјско сазнање је потребно за разумевање и објашњење појединих феномена у садашњости, оно открива њихове историјске узроке и њихов развитак (Кока, 1994: 13).

Историја као наука нема могућности да утиче на начин коришћења својих резултата, да се наметне, нарочито не да обавезе: „Историјски контекст сазнања и његови резултати не детерминишу довољно циљ и сврху његове употребе и искоришћавања“ (Кока, 1994: 257). Прошлост нуди могући избор и поуку, али сама по себи не гарантује успех, јер конкретне одлуке и акције зависе од владајућих политичара и страначких интереса, историјско сазнање не води нужно до разумног политичког деловања.

Могу се навести разни примери како историја служи „као инструмент за изваннаучне – политичке или економске – циљеве, за интеграцију, за одржавање и потврду власти, и у свим тим случајевима се са историјском истином не поступа баш са великом обзирношћу“. Политика то трпи и чини. Историјска наука, тј. рационално бављење историјом које се одупире идеологизацији и манипулисању традицијом у овом случају има већи значај, али и наилази на већи отпор.⁸

Историјска знања могу допринети критичком преиспитивању садашњости, стварању става који стварност „неће прихватити у њеној привидној нужности него ће је схватити уочавајући позадину њених искоришћених и пропуштених, протеклих и можда још постојећих могућности“. Другим речима, саморазумевањем садашњости путем увида у „дугорочно делујуће промене“ у прошлости и другачија искуства може се помоћи планирању акција које тражи садашњост. При томе треба знати да је учење на искуствима прошлости универзално; мудри уче на прошлости других, то је мање болно.

⁸ „Читав наш подухват зависи од избора нашег становишта о истини“ (Шушњић, 1999: 21).

Објашњењем садашњих феномена на основу њихових историјских узрока историја може на „индиректан начин допринети оријентисању појединаца и група у њиховој садашњости. При том историјско знање нуди резервоар знања, представа, искустава, мотивација и норми, једно не сасвим формулисано, али важно индивидуално и колективно претходно разумевање и саморазумевање“. Ни у овој функцији историја се не сме инструментализовати и сводити на актуелне потребе. Треба изграђивати историјску свест која се одликује „знањем већим од оног што је непосредно употребљиво, од оног што траже актуелне потребе“.

Тиме што при истраживању узима у обзир „многострукост каузалних веза у оквиру историјске ситуације“, историја испитује „индивидуалне констелације и феномене“ и тако васпитава „за конкретно мишљење“. Критичким историјским мишљењем може се „помоћи да се генерални увиди посредују заједно с конкретним појединостима и конкретним ситуацијама одлучивања и да се схвати како се оне често одликују тешко сводљивим амбивалентностима“ (Кока, 1994: 13–20).

Историја може да функционише и „као занимање у слободно време ’лишено сврхе’, као предмет забаве и уживања“ (Кока, 1994: 21). Чини се да професионални историчари приликом писања не узимају довољно у обзир чињеницу да историјска литература најширој публици служи као необавезна надградња свакодневици или забава. Можда је то разлог што грађани белетристику и мемоарске списе читају радије од сувопарних критичких текстова, оптерећених библиографским референцама, често непотребним и ради украса приређеним „научним апаратом“. Зато се морамо „трудити да пишемо занимљиво, да будемо разумљиви и да своју публику стварно придобијемо“ (Кока, 1994: 54), то не противуречи научности.

Историографија има значајну функцију у успостављању идентитета јединки, група или народа (друштава). Претпоставка је да се ради о историји која кроз критичко истраживање доприноси самосазнању какав неко (јединка, група) јесте био и зашто такав јесте сада. Супротна је употреба историје у циљу стварања пројектованог идентитета, у сврху легитимисања идентитета који је производ намере да се таквим прикаже. Прича о томе каквим се хоће приказати је политичка и идеолошка инструментализација прошлости и науке о њој. Многе приче о идентитету засноване су на пројектованом садржају.

У бити је историје да се њоме бавимо да бисмо памтили. Међутим, у прошлости има и онога што би многи радо да забораве.

„У историји је било победника и побеђених, поред смисла и много бесмисла, поред оног што је достојно саглашавања и много оног што одбија. Стога сећање често раздваја, отвара старе ране. Историјско сећање је често субверзивно. Сем ако га не ампутирају, искривљују и улепшавају. За то нека послуже легенде, споменици и химне, научно бављење историјом се томе супротставља“ (Кока, 1994: 300).

Историографија док има за циљ самосознање функционише као пут еманципације,⁹ кад се историјска искуства употребе као упутства за припрему непосредних акција историја – историографија се ставља у службу политике. Историја јесте друштвена и политичка наука, као наука и школски предмет одувек је била и јесте „друштвена установа са друштвеним и политичким функцијама које се могу идентификовати“ (Кока, 1994: 24).

Ако је историја учитељица живота, онда и политика треба да учи од историје и користи у својим проценама и планирању резултате историјске науке. У складу са тим се може рећи да је корисност резултата критичке историјске науке за политичке субјекте легитимна и пожељна, да је и креирање политике једна од функција историјске свести. Оно што је неприхватљиво то је тумачење историје по мери политике, претварање историографије у идеологију и пропаганду, што се може извести злоупотребом или занемаривањем научног метода и сведочанстава о прошлости. Такав производ нема право да се назове научним, без обзира на то како је успешно дизајниран и упакован. Сваки научни – истинит исказ мора имати смисла, али све што има смисла, или тако изгледа, не мора бити истинито.

Манипулације знањима о прошлости могу се разматрати у више праваца. То је широка тема и изван је концепта овог огледа. У односу на друштво у целини то може да се тумачи и као став да нико не мора да чита историју. Међутим, када је у питању школска историја – настава историје ненаучно и тенденциозно тумачење историје је злоупотреба науке и школског система. То је друштвени проблем, тим већи што то најчешће организује актуелна политика и владајући друштвени субјекти. Проблем је у томе што ученици морају учити историју коју школа нуди, при чему се ради о масовној популацији недовољно зрелих особа, које су на разне начине подложне деловању ауторитета школе, наставника и уџбеника.

ЛИТЕРАТУРА

- Делетић, Здравко М. „Ставови средњошколаца према наставним садржајима из историје југословенских народа“. У *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, уредио Миомир Дашић, 317–334. Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Делетић, Здравко М. „Настава историје и средства информисања“. У *Прилози методици наставе историје*, 145–159. Приштина: Студенстски културни центар, 1997.
- Делетић, Здравко М. *Огледи о настави историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2012.
- Делетић, Здравко М. *Истраживање историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 2013.

⁹ Историја „еманципаторску улогу остварује само независним трагањем за досезањем истине и откривањем знања о човеку у његовој стварности“ (Митровић, 1991: 260).

- Бродел, Фернан. *Списи о историји*. Београд: Српска књижевна задруга, 1992.
- Кар, Едвард Халет. *Шта је историја?* Чачак, Београд: Градац, 2001.
- Кока, Јирген. *О историјској науци: огледи*. Београд: Српска књижевна задруга, 1994.
- Кулјић, Тодор. *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*. Београд: Ћигоја штампа, 2006.
- Лакић, Зоран. „Мас-медији и настава историје“. У *Историјска наука и настава историје у савременим условима*, уредио Миомир Дашић, 301–315. Подгорица: ЦАНУ, 1994.
- Митровић, Андреј. „Седам теза о месту и улози историјске науке у историјској свести“. *Марксистичка мисао* 4 (1983): 3–19.
- Mitrović, Andrej. *Raspravljanje sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Петрановић, Бранко. *Историчар и савремена епоха*, 2. издање. Београд: Стручна књига, Универзитет Црне Горе, 1997.
- Stanković, Đorđe. *Iskušenja jugoslovenske historiografije*. Beograd: Rad, 1988.
- Тош, Џон и Шон Ланг. *У трагању за историјом*. Београд: Clio, 2008.
- Ćelstali, Knut. *Prošlost nije više što je nekad bila: uvod u historiografiju*. Beograd: Geopoetika, 2004.
- Фире, Франсоа. *Радионица историје*. Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића, 1994.
- Функција историјске свести (radovi sa naučnog skupa, Beograd, 8–10. маја 1972). *Treći program* (proleće 1972): 189–314.
- Heler, Agnes. *Teorija istorije*. Beograd: Rad, 1984.
- Hobsbaum, Erik. *O istoriji*. Beograd: Otkrovenje, 2003.
- Šušnjić, Đuro. *Metodologija: kritika nauke*. Beograd: Ćigoja štampa, 1999.

Zdravko Deletić

HISTORICAL CONSCIOUSNESS: FORMATION AND ACTION

Summary: The paper discusses the essence and ways of formation of historical consciousness. The difference is established between historical consciousness and folk memory. The role of the science of history, history teaching, church, family, media and other factors in the formation of historical consciousness is observed. The multiple actions and ways in which historical consciousness is used are discussed. The paper is written on the basis of the study in relevant literature and yearslong research and teaching experience of the author.

Key words: History, Historical Consciousness, History Teaching, Use of History.